

Marek Ławreszuk

Nabożeństwo chrześcijańskie w IV wieku na podstawie "Konstytucji Apostolskich"

Elpis 14/25-26, 133-153

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NABOŻEŃSTWO CHRZEŚCIJAŃSKIE W IV WIEKU NA PODSTAWIE „KONSTYTUCJI APOSTOLSKICH”

Słowa kluczowe: Konstytucje Apostolskie, nabożeństwa chrześcijańskie, dobowy cykl nabożeństw, Liturgia Konstytucji Apostolskich, kalendarz liturgiczny, modlitwa za zmarłych

Chrześcijańska tradycja liturgiczna rozwijała się w Kościele od samych jego początków. Chociaż nabożeństwo chrześcijańskie rodzi się jeszcze w czasach apostołskich, to najwcześniejsze informacje o charakterze i kierunku tego rozwoju są fragmentaryczne i ograniczają się w zasadzie do listów apostołskich, ważnych zabytków wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa „Didache” i „Apologii” św. Justyna Filozofa oraz krótkich informacjach zawartych w: liście apostoła Barnaby (70–100), 1 liście św. Klemensa Rzymskiego (ok. 96), „Pasterzu” Hermasa (100–150), listach św. Ignacego Teofora (+107 bądź 115), liście św. Polikarpa ze Smyrny (167), „Liście do Diogneta” nieznanego autora, pismach św. Iryneusza z Lyonu (+202), liście Pliniusza Młodszego do cesarza Trajana oraz satyrze Lucjana z Samosaty¹.

Nieco szerszą wiedzę o modlitewnej praktyce i nabożeństwach wczesnochrześcijańskich przekazują piśmiennicze zabytki III wieku. Chociaż dzieła te opisują wciąż niepełną tradycję modlitewną, bądź niecałkowicie usystematyzowaną strukturę nabożeństw, to stanowią ważne źródło dla badań nad historycznym rozwojem nabożeństw

¹ M. Skaballanovich, *Tolkovyyj Tipikon. Ob'jasnitelnoe izložhenie Tipikona s istoričeskim vvedeniem*, Moskwa 2004, s. 48.

chrześcijańskich pierwszych wieków. Wśród zabytków III w., w których możemy odnaleźć informacje o nabożeństwach, należy wymienić następujące zabytki: „Tradycję Apostolską” III w. (gr. *Apostoliki paradosis*, cs. *Апостольское Предание*)², „Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa” II–V w. (łac. *Testamentum Domini nostri Jesu Christi*, cs. *Завещание Господа Нашего Иисуса Христа*), „Didaskalia” III w. (cs. *Апостольская Дидаскалия*) oraz „Dzieje Tomasza” III w. (łac. *Acta Thomae*)³. Oprócz tych liturgicznych zabytków, wiedzę o praktyce modlitewnej poszerzają pisma pisarzy tej epoki – m.in. „Stromaty” i „Pedagog” św. Klemensa Aleksandryjskiego (+217); „Apologia”, „O modlitwie”, „O poście” Tertuliana (+220); „Oktawiusz” Minucjusza Feliksa⁴; „Przeciw Celsusowi”, „O modlitwie” Orygenesza (+254) oraz dzieła św. Cypriana z Kartaginy.

Wiadomości o najwcześniejszej praktyce liturgicznej i o jej rozwoju w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, mogą być odnalezione również w nieco późniejszych dziełach, które pojawiły się już po przyjęciu edyktu tolerancyjnego w Cesarstwie Rzymskim. Epoka bizantyjska stanowi milowy krok w rozwoju prawosławnej liturgiki. Struktura nabożeństw staje się bardziej ujednolicona, dokonywana jest synteza całych nabożeństw, jak również poszczególnych modlitw. Edykt mediolański i panowanie cesarza Konstantego Wielkiego zmieniły stosunek świata do Kościoła. Chrześcijaństwo przestało być prześladowane, a nawet stało się religią cesarstwa, zaś w późniejszych wiekach elementem spajającym Imperium. Wydarzenie te odcisnęło swój ślad nie tylko na kościelnej historii, ale również i na rozwoju tradycji liturgicznej.

2 Polski przekład tego zabytku: Hipolit Rzymski, *Tradycja Apostolska*, w: *Antologia literatury patrystycznej*, red. M. Michalski, Warszawa 1975, I, s. 300-316.

3 M. Arranz & J. Ruban, *Istorija vizantijskogo tipikona „Oko cerkovnoe”. Chast' I. Predvizantijskaja jepoha. Istoricheskie svidetel'stva o molitve drevnih hristijan (do V v.)*, Sankt Petersburg 2003, s. 21-24.

4 Minucjusz Feliks był jednym z pierwszych łacińskich apologetów. W traktacie „Oktawiusz” w formie dialogu pomiędzy poganinem Cecyliuszem a chrześcijaninem Oktawiuszem, ukazał m.in. chrześcijańską praktykę modlitewną tego okresu.

Do najważniejszych zabytków opisujących praktykę liturgiczną IV wieku zaliczamy:

1. „Konstytucje Apostolskie” (gr. Διαταγαί, łac. *Constitutiones*, cs. *Апостольские постановления*).
2. „Euchologion Serapiona” (cs. Евхологий Серапиона Тмуитского, łac. *Euchologium Serapionis*).
3. „Pielgrzymka do miejsc świętych” (łac. *Peregrinatio ad loca sancta saeculi IV exeuntis*).

Wśród tych wszystkich piśmienniczych zabytków pierwszych wieków, naszą uwagę skupimy na KonstAp i na podstawie analizy treści spróbujemy wskazać na przedstawianą tam tradycję liturgiczną. Kompleksowość i szczegółowość tego dzieła pozwolą nam nie tylko uzyskać informacje o praktyce liturgicznej IV w., lecz również odsłonią wcześniejsze warstwy tejże tradycji. O ile bowiem pochodzenie tego zabytku dość jednoznacznie jest datowane na IV–V wiek, to praktyki w nim zawarte odnoszą się zarówno do IV wieku, jak i czasów dużo wcześniejszych – III a nawet II wieku.

1. CHARAKTERYSTYKA ZABYTKU

Pełna nazwa rękopisu – „Konstytucje świętych apostołów [spisane] przez Klemensa, [rzymskiego biskupa i obywatela]”, sugeruje, iż jego autorem był mąż apostolski. Jednak dzieło to stanowi późniejszą kompilację, który w ostatecznej syryjskiej redakcji pojawił się w końcu IV wieku. Niektóre elementy KonstAp odnoszą się do wcześniejszej praktyki, prawdopodobnie II wieku⁵.

Dokument stanowi swoisty podręcznik życia Kościoła. Nie skupiając się na kwestiach nauczania, czy w węższym sensie, kwestiach dogmatycznych, KonstAp przedstawia wskazówki i pouczenia dotyczące praktycznego życia we wspólnocie chrześcijańskiej. Zabytek

⁵ V.A. Alymov, (1994). *Lekcii po Istoricheskoj Liturgike*, b.m.w.1994, w: <http://www.holytrinitymission.org/index.php>: http://www.holytrinitymission.org/books/russian/historica1_liturgics_v_alimov.html, s. 38 (dostęp: 12.04.2011 r.).

stanowi więc kompilację przepisów prawnych, etycznych oraz wskazówek dotyczących właściwej modlitwy i oczekiwanego sprawowania nabożeństw⁶.

Liturgiści i historycy nie są zgodni w datowaniu rękopisu: wskazując na trzy odrębne części dokumentu, Schaff ich opracowanie w jednym rękopisie datował na lata do 325 r.⁷, Harnack, wskazując na Symbol Wiary, zbliżony do przyjętego na soborze antiocheńskim (341) mówi o latach 340–343, Brightmann mówi o latach 370–380, albowiem wspomniane święto Bożego Narodzenia pojawia się w 378 roku⁸ (podobnie zabytek datuje o. Taft⁹). Według Mansvetova pierwsze siedem ksiąg KonstAp pochodzi z III wieku, natomiast ósma – z IV w.¹⁰ Rękopis ponadto składa się z elementów, stanowiących redakcję wcześniej istniejących zabytków.

Struktura KonstAp odzwierciedla źródła kompilacji. Pierwszych VI ksiąg koresponduje z „Didaskaliami Apostolskimi” (III wiek)¹¹, fundamentem VII księgi (rozdziały 1-32) stało się „Didache” (I wiek) oraz modlitewne formuły i obrzędy (rozdziały 33-49)¹². VIII księga w swej treści zbliża się do treści „Tradycji Apostolskiej” św. Hipolita Rzymskiego. Rozdziały 1 i 2 przedstawiają skrót nieznanego traktatu o charyzmatkach, kolejne rozdziały (do 46) nawiązują do „Tradycji Apostolskiej” zaś rozdział 47 stanowił tzw. Kanony Apostolskie.

6 *Liturgies Eastern and Western. Vol. I. Eastern Liturgies*, red. F. E. Brightman, C. E. Hammond, Oxford 1896, s. XVII.

7 *Introductory notice to the Constitutions of the Holy Apostles*, w: *Ante-Nicene Fathers, Volume 7, Fathers of the third and fourth centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily, and Liturgies*, red. A. Roberts, J. Donaldson, Hendrickson Publishers 1995², s. 388.

8 I. Karabinov, *Lekcii po liturgike. Chitannyja studentam (XIX) i (XX) kursov S. Peterburgskoj Duhovnoj Akademii v 1911–1912 uch. godu*, Sankt Petersburg 1912, s. 52.

9 R. F. Taft, *A history of the Liturgy of St. John Chrysostom. Volume V. The Precommunion Rites*, Roma 2000, s. 60.

10 I. Mansvetov, *Cer95*, s. 6.

11 *Liturgies Eastern akovnyj Ustav (Tipik) ego obrazovanie i sud'ba v grecheskoj i ruskoj cerkvi*, Moskwa, 18nd Western, dz. cyt., s. XVIII.

12 Zob. I. Karabinov, *Lekcii...*, dz. cyt., s. 52.

Skomplikowaną pozostaje kwestia datowania opisanej w KonstAp liturgii i to ona rodzi liczne spory historyków. Istnieją rozbieżne teorie, które datowanie tego fragmentu rozpoczynają od I wieku, na początku V-go kończąc¹³. Karabinov podkreśla jedynie, że fragment ten nie został w czasie sporządzania KonstAp przeredagowany, z czego należy wnosić, iż powstał do IV wieku. Ponadto stawia on tezę, iż tekst liturgii został zaczerpnięty z wcześniej istniejącego tekstu: „Rzeczywiście, liturgia Klemensa nie była sporządzona przez kompilatora Konstytucji, on wziął ją już gotową, dokładniej – ona istniała już wcześniej w księdze, która powstała jako uzupełnienie ‘nauczania XII apostołów’ [„Didache” – przyp. M.Ł.]. Z tej księgi, [jej redaktor – przyp. mój] sporządził VII i VIII księgę swoich konstytucji”¹⁴.

KonstAp stanowi apokryficzny przekaz istniejących w chrześcijaństwie tradycji liturgicznych. Autorytet dokumentu został zbudowany wokół rzekomego apostołskiego spisania wszystkich praw i zasad organizacji wspólnoty. W zabytku tym ta kanoniczna sankcja przyjęła formę wkładania poszczególnych zasad w usta proroków (np. „Ja, Jakub mówię...”, „My, Piotr i Paweł, ustanawiamy...” itp.)¹⁵.

2. NABOŻEŃSTWA „KONSTYTUCJI APOSTOLSKICH”

Zadaniem KonstAp było pozostawienie praktycznych wskazówek dotyczących organizacji życia Kościoła. Organizacja wspólnoty skupiła się na wskazaniu pewnej praktyki liturgicznej, w samym dziele określonej jako tradycja apostołska i ukonstytuowanej odwołaniem się do jakoby apostołskiego pochodzenia. Droga do realizacji tego celu prowadziła do wskazania „oryginalnych” i „właściwych” form modlitewnych, które winny stanowić wzorzec dla wszystkich wspólnot chrześcijańskich. Z tego względu księga przybiera formę

¹³ Zob. datowanie liturgii klementyńskiej w: I. Karabinov, *Lekcii...*, dz. cyt., s. 53.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Zob. A. P. Golubcov, *Iz chtenij po Cerkvnoj Arheologii i Liturgike. Liturgika*, Moskwa 1996², s. 26-27.

spisanych postanowień poszczególnych apostołów, którzy nauczają o pożądanej i właściwej modlitwie. KonstAp nie opisują jedynie samych modlitw, lecz przekazują informacje o nabożeństwach oraz innych praktykach liturgicznych epoki.

KonstAp zachowały modlitwy najważniejszych nabożeństw chrześcijańskiego cyklu dobowego, tj. liturgii oraz nabożeństw wieczornych (wieczerni) i porannych (jutrzni)¹⁶. Oprócz nabożeństw pojawiają się w nim również informacje o okresach postnych i o praktyce postu. Obok postu w środy i piątki, KonstAp wskazują na post przed Wielkanocą oraz po Pięćdziesiątnicy¹⁷. Wśród modlitw opisanych w zabytku, ważnym świadectwem są modlitwy chirotonii biskupiej, prezbitera, diakona, oraz nałożenia rąk (chirotesji) na diakoniszę, subdiakona i lektora¹⁸.

Zabytek nie tylko przedstawia wygłaszane przez kapłanów modlitwy, lecz również, po raz pierwszy, wskazuje na sposób sprawowania nabożeństw, tworząc tym samym pierwszy liturgiczny komentarz. W dziele po raz pierwszy pojawiają się określenia „organizacja” (*διατυπώσως*) oraz „porządek” (*τήν διάταξιν*) nabożeństwa, później przyjęte w liturgice na określenie reguł sprawowania nabożeństw, jak również termin „argia” (*ἀργία τῶν ὁρῶν*), przyjęty w studyjskim typikonie na oznaczenie braku nabożeństw bądź pracy w dni wielkich świąt¹⁹. We wprowadzeniu księga opisuje również cel, w jakim została sporządzona, a mianowicie – przekazanie informacji o wszelkiej kościelnej praktyce (*περὶ πάντος ἐκκλησιαστικός τύπος*), którą później przyjęto określać terminem typikon (*τυπικόν*)²⁰.

16 V. A. Alymov, dz. cyt., s. 38; zob. *Wprowadzenie*, [w:] *Konstytucje apostołskie*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, II, s. XIII.

17 I. Mansvetov, dz. cyt., s. 7.

18 Zob. KonstAp VIII, 16-22. *Konstytucje świętych apostołów [spisane] przez Klemensa*, [w:] *Konstytucje apostołskie*, s. 251-254.

19 I. Mansvetov, *Cerkovnyj Ustav...*, dz. cyt., s. 7.

20 Tamże.

A. Eucharystia

W treści zabytku wyróżniamy dwa opisy modlitwy eucharystycznej zawarte w II i VIII księdze. W strukturze nabożeństwa opisanej w II księdze KonstAp zauważalna jest zbieżność z treścią „Didaskaliów...”, natomiast opis z VIII księgi odpowiada strukturze nabożeństwa „Tradycji Apostolskiej”²¹ i jest nazywana „Liturgią Tradycji Apostolskiej”²².

Karabinov wskazuje, że liturgia II księgi jest współczesną i znaną dla autora KonstAp, natomiast liturgia VIII księgi, różniąca się od pierwszej opisanej, stanowi starszą wersję. Liturgia II księgi stanowi interpolację zgromadzenia eucharystycznego opisanego w „Didaskaliach”, zaś tekst nabożeństwa VIII księgi musiał być przepisany z istniejącego, współcześnie nieznanego kodeksu²³.

Pomimo zauważalnej zbieżności Eucharystii z KonstAp z innymi zabytkami piśmiennictwa, należy wskazać na badania przeprowadzone przez Hammonda i Brightmanna, które jednoznacznie określają liturgie KonstAp za najbardziej rozbudowane i tym samym najbardziej złożone schematy liturgiczne tego okresu²⁴.

Eucharystyczna modlitwa II księgi

Podstawowy tekst modlitwy eucharystycznej odpowiada nabożeństwu „Didaskaliów”. Tekst ten został uzupełniony przez kompilatora o dodatkowe objaśnienia. Obecność tych komentarzy wskazuje na praktykowanie teje liturgii w czasie tworzenia KonstAp²⁵.

21 M. Arranz, *Jevcharistija Vostoka i Zapada*, Moskwa 1999, s. 32.

22 Liturgia znana jest w kilku redakcjach, z których najstarszą jest redakcja etiopska datowana na połowę III wieku. Zob. V. A. Alymov, dz. cyt., s. 38.

23 I. Karabinov, *Lekcii...*, dz. cyt., s. 53.

24 Zob. porównanie schematu liturgii KonstAp z opisami „Tradycji Apostolskiej”, kanonów egipskich oraz kanonów etiopskich, w: *Liturgies Eastern and Western...*, dz. cyt., s. XXX.

25 Na potwierdzenie powyższej tezy I. Karabinov przedstawia dwa opisy poprzedzające rozpoczęcie nabożeństwa – pierwsze z „Didaskaliów”, drugie z KonstAp. Oba opisy stanowiące wprowadzenie do nabożeństwa wyjaśniają jego porządek oraz wskazują miejsce dla biskupa, duchowieństwa, diakonów i wiernych. W tekstach, obok warstwy

Nabożeństwo rozpoczynało się od pięciu czytań, którymi były kolejno: [1] Pięcioksiąg, [2] Księgi prorockie, [3] śpiew psalmu, [4] Dzieje i Listy oraz [5] Ewangelia. Pierwsze cztery fragmenty były czytane przez lektora, natomiast Ewangelię mógł czytać prezbiter bądź diakon²⁶.

Bezpośrednio po Ewangelii wygłaszane było charakterystyczne pouczenie, które składało się z kilku oddzielnych homilii. Kazania wygłaszali kolejno wszyscy prezbiterzy, zaś jako ostatni słowo do wiernych kierował biskup. Po homiliach opisane jest wyjście katechumenów oraz wiernych będących w okresie pokuty.

Liturgia wiernych rozpoczyna się od modlitwy wiernych, po której jeden z diakonów przynosi dary eucharystyczne. Po wezwaniu diakona „Niech nikt na nikogo, niech nikt w obłudzie”, rozpoczyna się pocałunek pokoju (mężczyźni oddzielnie i kobiety oddzielnie). Kanon eucharystyczny poprzedzały modlitewne wezwania diakona: za Kościół, za świat, analogiczne do wielkiej ektenii.

Kanon eucharystyczny rozpoczynał się od błogosławieństwa biskupa, w którym cytowane były fragmenty: Księgi Liczb 6,24-26 („Niech cię Pan błogosławi i strzeże. Niech Pan rozpromieni oblicze swe nad tobą, niech cię obdarzy swą łaską. Niech zwróci ku tobie oblicze swoje i niech cię obdarzy pokojem”), Psalmu 27,8 („Zbaw Panie lud Twój i błogosław dziedzictwu Twemu”), Dz 20,28 („Uważajcie na samych siebie i na całe stado, nad którym Duch Święty ustanowił was biskupami, abyście kierowali Kościołem Boga, który On nabył własną krwią”) oraz 1 P 2,9 („Wy zaś jesteście wybranym plemieniem, królewskim kapłaństwem, narodem świętym, ludem [Bogu] na własność przeznaczonym, abyście ogłaszali dzieła potęgi Tego, który was wezwał z ciemności do przedziwnego swojego światła”).

organizacyjnej, w komentarzu KonstAp wyszczególnione już są czytane księgi oraz znajdują się dodatkowe komentarze wyjaśniające symbolikę konkretnych obrzędów i zachowań kapłanów i wiernych. Porównanie dwóch tekstów – zob. I. Karabinov, *Lekcii...*, dz. cyt., s. 55-58.

²⁶ M. Arranz, *Jevcharistija...*, dz. cyt., s. 32.

Modlitwa anafory odbywała się przy milczącej modlitwie wiernych. Kończąca nabożeństwo komunია odbywała się „przy zamkniętych drzwiach” – w czasie komunii drzwi do świątyni były pilnowane, aby nie wszedł nikt z niewierzących, bądź tych, którzy nie zostali oświeceni (tj. ochrzczonych)²⁷.

Liturgia VIII księgi „Konstytucji Apostolskich”

Drugi z zachowanych w KonstAp opis nabożeństwa eucharystycznego (VIII księga), jest związany z biskupią chirotonią. Nabożeństwo rozpoczyna się po ustanowieniu biskupa na katedrze, tj. po tym, kiedy usiądzie na katedrze (miejscu na górze).

Schemat Liturgii VIII księgi KonstAp²⁸:

1. Pięć czytań: Pięcioksiąg, Księgi prorockie, śpiew psalmu, Dzieje i Listy, Ewangelia, którą czyta prezbiter bądź diakon.
2. Homilia wygłaszana jedynie przez biskupa i poprzedzona jego wezwaniem: „Łaska Pana naszego Jezusa Chrystusa...”, na którą wierni odpowiadają „I z duchem Twoim”.
3. Modlitwa i wyjście katechumenów i pokutujących:
 - a. Wyjście będących w okresie pokuty - „słuchających” oraz niewierzących;
 - b. Dwie modlitwy za katechumenów:
 - i. pierwsza w milczeniu i na kolanach,
 - ii. ektenia za katechumenów wygłaszana przez diakona, w czasie której wierni odpowiadają „Panie zmiłuj się”,
 - iii. druga modlitwa po wstaniu z kolan,
 - iv. modlitwa skłonienia głów, którą biskup czyta nad katechumenami i po której następuje ich wyjście;
 - c. Modlitwa za opętanych przez złe duchy wraz z ektenią, po której czytana jest modlitwa na skłonienie głów z egzorcyzmem oraz wyjście opętanych;

²⁷ Tamże, s. 32.

²⁸ Tamże, s. 32-33.

- d. Modlitwa nad katechumenami, którzy przygotowują się do sakramentu Chrztu (cs. *готовящихся ко просвещению*), po której następują ektenia diakona, modlitwa na skłonienie głów oraz ich wyjście;
 - e. Długa ektenia za pokutujących, po której czytana jest modlitwa na skłonienie głów i następuje ich wyjście;
4. Modlitwa wiernych:
- a. Rozpoczyna się wezwaniem diakona: „Niech się tu nie zbliża nikt, komu tego zakazano, a my, wszyscy wierni, zegnijmy kolana, módlmy się do Boga przez Jego Chrystusa...”²⁹. Po tym wezwaniu prawdopodobnie czytana była w milczeniu modlitwa³⁰;
 - b. Modlitwne wezwania diakona: za Kościół, za świat, analogiczne do wielkiej ektenii. Nie ma wskazówek na odpowiedź wiernych. Ektenia kończy się wezwaniem: „*Zbaw (sw'son, cs. cnacu) nas i podźwignij Boże, miłością Twoją. Powstańmy*”³¹.
 - c. Modlitwa biskupa za wiernych.
5. Pocałunek pokoju pomiędzy biskupem i kapłanami, mężczyznami oddzielnie i kobietami oddzielnie, poprzedzony wezwaniem: „Bądźmy uważni. Pokój Boży z wami wszystkimi”, odpowiedzią: „I z duchem Twoim” oraz wezwaniem „Pozdrawiają się wzajemnie świętym pocałunkiem”.
6. Subdiakon przynosi kapłanom wodę dla omycia rąk.
7. Wezwanie diakona: „Nie ma tu miejsca dla żadnego katechumena, dla żadnego ze słuchających, dla żadnego niewierzącego, dla żadnego innowiercy. Niechaj zbliżą się ci, którzy odmówili pierwszą modlitwę. Matki niech przygarną do siebie dzieci. Niech nikt nie będzie przeciw nikomu, niech nikt nie

²⁹ KonstAp VIII, 10, 2. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 231.

³⁰ Zob. M. Arranz, *Jevharistija...*, dz. cyt., s. 32.

³¹ W polskim przekładzie niewłaściwie „Ocal nas ... przez swoje miłosierdzie”. Zob. KonstAp VIII, 10, 21-22. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 233.

- będzie obłudny. Zwróćmy się do Pana i z bojaźnią i drżeniem (cs. *страхом и трепетом*) powstańmy, aby złożyć Ofiarę (cs. *приношение*)³².
8. Przyniesienie darów. Diakoni przynoszą dary do prezbiterium przed oblicze biskupa. Prezbiterzy stoją w milczeniu, dwaj diakoni osłaniają dary rypidami.
 9. Anafora³³, którą kończy odpowiedź wiernych „Amen”.
 10. Błogosławieństwo biskupa: „Pokój Boży niech będzie z wami wszystkimi”.
 11. Modlitewne wezwania diakona: „Jeszcze i jeszcze pomódlmy się do Boga przez Jego Chrystusa”, „O przyniesionych darach... ażeby go przyjął... w nadniebiański swój ołtarz”, o Kościele, o wiernych, o biskupach, o królach, o świętych męczennikach, o zmarłych, „Podnieś nas Boże”, „Wstawszy, sami siebie Bogu przez Chrystusa Jego oddajmy się”.
 12. Modlitwa biskupa za wiernych.
 13. Komunia:
 - a. „Bądźmy uważni. Święte świętym. Jeden święty... Chwała na wysokościach Bogu... Hosanna Synu Dawidowemu. Błogosławiony który idzie w imię Pańskie... Pan Bóg nasz i objawił się nam. Hosanna na wysokościach”;
 - b. Następuje śpiew Psalmu 33, w czasie którego przyjmowana jest komunია;
 - c. Biskup podaje Ciało ze słowami: „Ciało Chrystusa. Amen”;
 - d. Diakon podaje Krew ze słowami: „Krew Chrystusa, kielich życia. Amen”.
 14. Wezwanie diakona: „Przyjąwszy Eucharystię... dzięki czynimy... i pomódlmy się aby była nie dla osądzenia, lecz dla naszego zbawienia... Wstańmy ... sami siebie Bogu ... i dla Chrystusa Jego oddajmy”.

³² KonstAp VIII, 12, 2. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 235.

³³ V. A. Alymov, dz. cyt., s. 62.

15. Dziękczynna i wstawiennicza modlitwa biskupa za wier-nych.
16. Diakon: „Pochylcie się przed Bogiem przez Jego Chrystusa i przyjmijcie błogosławieństwo”.
17. Modlitwa na skłonienie głów czytana przez biskupa.
18. Wezwanie diakona: „Idźcie w pokój”.

Liturgia VIII księgi a Liturgia klementyńska

Autorstwo liturgii przypisywane jest dla św. Klemensa Rzym-skiego. Pierwotny opis nabożeństwa datowany jest na początek IV wieku, natomiast jego interpolacja z KonstAp – na drugą połowę IV wieku. Schemat liturgii jest podobny do opisu VIII księgi KonstAp (VIII księga, 5-15)³⁴, jednak zawiera ona elementy dużo starsze, opisa- ne w uzupełnieniu „Didache”.

Jedyną różnicą pomiędzy liturgią św. Klemensa a liturgią Kon- stAp jest moment, w którym wierni i duchowieństwo czynią tzw. po- całunek pokoju. W liturgii klementyńskiej pocałunek pokoju odby- wa się przed anaforą, w liturgii KonstAp – wcześniej, przed modlitwą wiernych. Różnica ta nie jest, jak wskazuje Karabinov, istotna lecz bardzo charakterystyczna. Charakterystyczna dla liturgii KonstAp różnica występuje bowiem jeszcze tylko w jednej jerozolimskiej litur- gii. Z tego powodu liturgia KonstAp może być określona jako liturgia typu jerozolimskiego³⁵.

Anafora liturgii klementyńskiej jest jedną z najstarszych zacho- wanych modlitw, jednak jej opis z KonstAp (niezwykle obszerny), każe przypuszczać o licznych uzupełnieniach kompilatora. Wstawiennicza modlitwa anafory dotyczy żywych i umarłych. Zakres modlitwy nie jest czymś nowym. O modlitwie za zmarłych w czasie anafory mówił już Tertulian³⁶. Charakterystyczną cechą modlitwy wstawienniczej

³⁴ I. Karabinov, *Lekcii...*, dz. cyt., s. 50, 93.

³⁵ Tamże, s. 58.

³⁶ Tertulian wskazuje na modlitwę za zmarłych w czasie Przyniesienia, w rocznicę ich śmierci.

liturgii klementyńskiej, jest to, iż jako jedyna dla wspomnienia wykorzystuje tekst ektenii wiernych³⁷.

Liturgia klementyńska, poprzez swoje charakterystyczne elementy, odróżnia się zarówno od modelu jerozolimskiego, aleksandryjskiego, jak również od typu zachodniej części Małej Azji. Spośród znanych tekstów, liturgia klementyńska jest najbardziej zbliżona do antiocheńskiej liturgii opisywanej przez św. Jana Chryzostoma, chociaż i tu zauważalne są różnice. Porównując liturgię klementyńską z liturgią św. Jana zauważamy w tej pierwszej brak Modlitwy Pańskiej. O Modlitwie Pańskiej w czasie liturgii pisze św. Cyryl Jerozolimski (349) i występuje już ona w opisie liturgii antiocheńskiej św. Jana Chryzostoma³⁸. Karabinov twierdzi, iż liturgia klementyńska jest starą antiocheńską redakcją, która w epoce św. Jana Chryzostoma została uzupełniona dodatkowymi elementami i wyjaśnieniami. Na tej podstawie nie można określić liturgii Chryzostoma jako rozwiniętej liturgii klementyńskiej, lecz należy uznać „ich bliskie pokrewieństwo”³⁹. W ten sposób ostatecznie liturgię klementyńską można sklasyfikować jako nabożeństwo bliżej nieokreślonego kościoła znajdującego się pod wpływem Antiochii, który znajdował się bądź w północnej części Syrii, bądź we wschodniej części Małej Azji⁴⁰.

B. Modlitwa za zmarłych

Oprócz tych dwóch opisów Eucharystii, KonstAp wskazują również na jej sprawowanie w intencji zmarłych. Podobnie jak we współczesnej praktyce prawosławnej do liturgii dodawane są prośby diakona w intencji zmarłych oraz kończąca je modlitwa.

Diakon, w czasie modlitwy (ektenii) za wiernych dodać powinien następującą prośbę: „Módlmy się również za naszych braci, którzy

³⁷ I. Karabinov, *Lekcii...*, dz. cyt., s. 75, 80-82; A. P. Golubcov, dz. cyt., s. 72.

³⁸ I. Karabinov, *Lekcii...*, dz. cyt., s. 85.

³⁹ Tamże, s. 86.

⁴⁰ Tamże, s. 83-89.

spoczywają w Chrystusie, módlmy się za N. N., aby dobry Bóg przyjął jego duszę, wybaczył mu wszelki grzech umyślny i nieumyślny, a w miłosierdziu i łaskowości swojej wprowadził go do krainy pobożnych, spoczywających na łonie Abrahama, Izaaka i Jakuba ze wszystkimi, którzy od wieków Jemu się podobali i wypełniali Jego wolę, tam, gdzie nie ma już bólu, smutku ani jęku”. Po wezwaniu diakona następuje modlitwa biskupa, w której prosi Boga o przeprowadzenie zmarłego na „łono patriarchów, proroków, apostołów i wszystkich, którzy od wieków podobali się Tobie, tam, gdzie nie ma już smutku ani bólu, ani jęku, lecz chór odpoczywających wiernych...” .

KonstAp wyjaśniają ponadto, iż dniami modlitwy za zmarłych powinien być: trzeci, dziewiąty i czterdziesty dzień po śmierci oraz rocznica śmierci. Symbolika i znaczenie tych dni jest następujące: trzeci dzień – ze względu na Zmartwychwstanie trzeciego dnia, dzień dziewiąty – na pamiątkę żywych i umarłych, dzień czterdziesty – „zgodnie z pradawnym przykładem, ponieważ w ten sposób lud oplakiwał Mojżesza”. Wspomnienie zmarłego winno wiązać modlitwę i śpiew psalmów oraz jałmużnę („dla pamięci o zmarłym”).

C. Nabożeństwo poranne i wieczorne w „Konstytucjach Apostolskich”

Oprócz modlitwy indywidualnej oraz sprawowanej Eucharystii, KonstAp wzywają do sprawowania dwóch nabożeństw każdego dnia: rano i wieczorem⁴¹. Struktura nabożeństw porannych i wieczornych nie jest w pełni opracowana.

W VII księdze KonstAp pojawia się hymn poranny, w tradycji prawosławnej nazywany „wielką doksologią” – VII, 47 – „Chwała na wysokościach Bogu, a na ziemi pokój ludziom dobrej woli...”. Redakcja tekstu różni się od wcześniej pojawiającego się w „Księdze Pieśni” Septuaginty. W hymnie KonstAp adresatem jest Bóg Ojciec, podczas gdy inne redakcje kolejno zwracają się do Boga Ojca, by poprzez wy-

⁴¹ Zob. KonstAp II, 59, 1. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 73.

sławienie Ojca, Syna i Ducha Świętego wprowadzić Boga Syna jako kolejnego adresata modlitwy⁴².

W podobnej tematyce oparty jest kolejny hymn KonstAp określany jako hymn wieczorny – VII, 48, 1-3: „Chwalcie, dzieci, Pana, chwalcie imię Pana. Chwalimy Cię, wysławiamy Cię, błogosławimy Cię, albowiem wielka jest Twoja chwała, Panie, Królu, Ojczy Chrystusa, niewinnego Baranka, który gładzi grzech świata. Tobie należy się pochwała, Tobie należy się hymn, Tobie należy się chwała, Boże Ojczy, przez Syna w Duchu Świętym na wieki wieków. Amen”⁴³. Hymn ten przechodzi następnie w kolejny tekst, który jest przeznaczony dla nabożeństwa wieczornego. Jest to tzw. pieśń Symeona, oparta o tekst Łk 2, 29-32: „Teraz, o Władco, pozwalasz odejść słudze swemu w pokój według Twego słowa...”

Schemat nabożeństwa wieczornego „...O noszących świece”⁴⁴

W VIII księdze KonstAp opisywane są dwa nabożeństwa, z których pierwsze – „...o noszących świece” stanowi nabożeństwo wieczorne, natomiast drugie, wyraźnie nie oznaczone tytułem – nabożeństwo poranne.

1. Zgromadzenie wiernych wieczorem przez biskupa;
2. Recytacja Psalmu wieczornego – Ps 140– „Do Ciebie wołam, Panie, prędko mi dopomóż...”;
3. Modlitwa diakona za katechumenów, opętanych, przygotowujących się do chrztu i pokutujących, po której opuszczają oni świątynię;
4. Wezwanie diakona: „Wszyscy wierni, módlmy się do Pana” i szereg prośb określanych jako pierwsza modlitwa wiernych (tożsama z opisem modlitwy w czasie Eucharystii); modlitwa

⁴² Por. komentarz KonstAp wiążący różnice w tekście z zamierzonym przejawem „wojującego arianizmu” – zob. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 213. W tekście tym błędnie sklasyfikowano pieśń *Septuaginty* jako 14, podczas gdy jest to 15 pieśń.

⁴³ Tamże, s. 213.

⁴⁴ KonstAp VIII, 35-37. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 262-264.

kończy się (podobnie jak w czasie liturgii) wezwaniem „Wybaw i podźwignij nas, Boże, przez swego Chrystusa”, po którym następuje modlitwa błagalna;

5. Błagalna modlitwa diakona (ektenia): „Powstańmy i prośmy o łaskawość i miłosierdzie Pana, o anioła pokoju, o to, co dobre i pożyteczne, o doskonałość chrześcijańską, o wieczór i noc spokojną i bez grzechu, i o to, żeby całe nasze życie było nienaganne. Powierzajmy samych siebie i jedni drugich Bogu żywemu za pośrednictwem Jego Chrystusa”;
6. Dziękczynna modlitwa biskupa do Boga Ojca za stworzenie dnia i nocy z prośbą o przyjęcie wieczornego dziękczynienia i zachowania wiernych w nocy: „...Daj nam wieczór i noc spokojną, bez grzechu, bez złych snów oraz uznaj nas za godnych życia wiecznego...”;
7. Modlitwa biskupa z nałożeniem rąk;
8. Wezwanie diakona: „Idźcie w pokój”⁴⁵.

W schemacie nabożeństwa wieczornego, określonego jako „...o noszących świece”, nie jest zauważalny żaden obrzęd noszenia/wnoszenia świec. Wiktor Ałymow wyjaśnia, iż schemat taki zachowują wszystkie redakcje KonstAp oprócz redakcji etiopskiej. Wszystkie zachowane redakcje, poza etiopską, bazują na łacińskim kodeksie z V wieku. Porównując redakcję łacińską i etiopską, zauważymy w tej pierwszej brak karty z kanonem 25⁴⁶. W ten sposób przedstawione powyżej schematy nabożeństw KonstAp należy uzupełnić o schemat nabożeństwa wieczornego z etiopskiej redakcji KonstAp. Struktura tego nabożeństwa jest zbliżona do opisanego w „Kanonach Hipolita”.

Schemat nabożeństwa wieczornego na podstawie KonstAp w etiopskiej redakcji⁴⁷:

⁴⁵ KonstAp VIII, 35-37. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 262-264.

⁴⁶ V. A. Alymov, dz. cyt., s. 49.

⁴⁷ Na podstawie: V. A. Alymov, dz. cyt., s. 49-50.

Wejście biskupa;

Wniesienie przez diakona świecy (cs. *свѣтильник*).

Dziękczynienie:

B (biskup): „Pan z Wami”;

W (wierni): „I z duchem twoim”;

B: „Dzięki składajmy Panu”;

W: „Godne i sprawiedliwe to jest: Jemu przynależy się wielkość i chwała ze sławą”. Odpowiedzią wiernych są śpiewane słowa, które później ulegną modyfikacji – pojawi się śpiew hymnu wieczornego „Pogodna światłości” (cs. *Свете тихий*). O tym, iż w czasie wejścia śpiewany był hymn „Pogodna światłości” wspomina św. Bazyli Wielki (+379): „Ojcowie nasi nie chcieli w milczeniu przyjmować łaski światłości wieczornej, lecz przy jego ukazaniu... wierni wygłaszali starą pieśń... a jeśli komuś znana jest pieśń Atenogena... to wiemy, jakie zdanie o Duchu [Świętym] mieli męczennicy”⁴⁸.

Modlitwa dziękczynna biskupa, skierowana do Boga Ojca, przez Syna, za światłość. Modlitwa kończy się wychwaleniem Trójcy Świętej: „...wychwalamy Ciebie, przez Syna Twego Jezusa Chrystusa, Pana naszego, przez Którego Tobie chwała i moc i cześć wraz z Duchem Świętym...”;

W: „Amen”;

Biskup błogosławi i rozdaje chleby;

Wszyscy wstają i modlą się: młodzieńcy i panny mówią psalmy;

Błogosławieństwo i rozesłanie.

Nabożeństwo wieczorne do dnia dzisiejszego zachowało elementy wczesnochrześcijańskiej agapy, w postaci błogosławieństwa chleba, pszenicy, wina i oliwy na wieczornej litji. W analizowanym schemacie redakcji etiopskiej, zauważamy jedną z pierwszych przejściowych form od agapy, do typowego nabożeństwa wieczornego.

Schemat nabożeństwa porannego

Nabożeństwo nie posiada własnej nazwy, jednak pierwsze słowa wskazują na jutrznię – „Podobnie rano...”.

⁴⁸ Św. Bazyli Wielki, *Tvorenija*, t. 3, s. 345-346, cyt. za: V. A. Alymov, dz. cyt., s. 52.

1. Zgromadzenie wiernych;
2. Psalm poranny – Psalm 62 – „Boże, ty Boże mój, Ciebie szukam; Ciebie pragnie moja dusza...”;
3. Modlitwa diakona za katechumenów, opętanych, przygotowujących się do chrztu i pokutujących, po której opuszczają oni świątynię (podobnie jak punkt 3 schematu nabożeństwa wieczornego);
4. Wezwanie diakona: „Wszyscy wierni, módlmy się do Pana” i szereg prośb określanych jako pierwsza modlitwa wiernych (tożsama z opisem modlitwy w czasie Eucharystii); modlitwa kończy się (podobnie jak w czasie liturgii) wezwaniem „Wybaw i podźwignij nas, Boże, przez swego Chrystusa”, po którym następuje modlitwa błagalna (podobnie jak punkt 4 w schemacie nabożeństwa wieczornego);
5. Modlitwa diakona (ektenia) podobnie jak na nabożeństwie wieczornym: „...o łaskawość i miłosierdzie, abyśmy przeżyli ten ranek i dzień, a także cały czas naszego pobytu na ziemi w spokoju i bez grzechu, o anioła pokoju, o chrześcijańską dojrzałość, o życzliwość i przychylność Boga. Polecajmy samych siebie...” ;
6. Modlitwa biskupa „Boże duchów i wszelkiego ciała...”, w której wychwala Boga za stworzenie świata, dnia i nocy, składa poranne dziękczynienie i prosi o zmiłowanie;
7. Modlitwa biskupa z nałożeniem rąk;
8. Wezwanie diakona: „Idźcie w pokoju”⁴⁹.

W porannych i wieczornych nabożeństwach KonstAp jest zauważalna inspiracja tradycją żydowską. W strukturę wieczerni i jutrzni weszły następujące elementy żydowskie: [1] osobiste modlitwy pochwalne; [2] świątynne modlitw ofiarne oraz nowe modlitwy (berachoty); [3] czytanie i komentarz Pisma Świętego. Przykład takich nabożeństw odnajdziemy również w „Testamencie Pana naszego Jezusa Chrystusa”.

⁴⁹ KonstAp VIII, 38-39. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 264-265.

3. KALENDARZ LITURGICZNY W „KONSTYTUCJACH APOSTOLSKICH”

KonstAp polecają pracować pięć dni w tygodniu, sobotę i niedzielę, określaną jako Dzień Pański, wierny powinien spędzić na modlitwie w świątyni. Sobota jest dniem wspomnienia aktu stworzenia, natomiast niedziela – pamiątką Zmartwychwstania. Oprócz sobót i niedziel praca jest zakazana w Wielkim Tygodniu, tygodniu paschalnym, w dniu Wniebowstąpienia, Pięćdziesiątnicy, Bożego Narodzenia, święto Objawienia (Epifanii), dni świąt apostołów, pierwszego męczennika Stefana i innych świętych męczenników⁵⁰. Wszystkie te dni wskazują na roczny cykl nabożeństw, wśród których Boże Narodzenie i święto Objawienia traktowane są jako dwa oddzielne święta.

KonstAp opisują również dobowy cykl modlitewny, który wymaga modlitwy sześć razy w ciągu dnia: „rano, o godzinie trzeciej, szóstej, dziewiątej, wieczorem oraz o pianiu koguta”⁵¹.

ZAKOŃCZENIE

Wśród późniejszych rękopisów do treści KonstAp nawiązują tzw. „Kanon Apostolskie” (łac. *Canones Ecclesiastici*), syryjski rękopis z początku V wieku. Dokument zawiera 85 kanonów, wśród których znajdują się postanowienia Soboru Antiocheńskiego z 314 roku. Jego treść skupia się na przedstawieniu kanonu ksiąg Nowego Testamentu, do którego nie zalicza Apokalipsy, natomiast włącza KonstAp⁵².

VIII księga KonstAp pojawia się również w rękopisie z końca V wieku. Jest to tzw. „Sinodos” bądź „Egipskie Kościelne Konstytucje”. Jest to kompilacja 3 wcześniejszych dokumentów: „Kanonów Apostolskich” (syryjskich z V wieku), „Tradycji Apostolskiej” św. Hipolita oraz VIII księgi KonstAp. Dokument zachował się w czterech

⁵⁰ KonstAp VIII, 33. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 260-261.

⁵¹ KonstAp VIII, 34. *Konstytucje świętych apostołów...*, dz. cyt., s. 261.

⁵² V. A. Alymov, dz. cyt., s. 39.

redakcjach. Najwcześniejsza (ok. 500 roku) oparta na greckim oryginale nie zawiera obrzędu biskupiej chirotonii oraz anafory. Dwie późniejsze redakcje opierają się na pierwszej, natomiast czwarta, określana jako etiopska i sporządzona z arabskiego tłumaczenia, określana jest jako „Statut Apostolski” (cs. *Устав Апостольский*)⁵³.

Do treści KonstAp odwoływali się również późniejsi ojcowie Kościoła. Św. Epifaniusz z Cypru mówiąc o poście w środy i piątki oraz ścisłym poście Wielkiego Tygodnia, odwoływał się do treści i uzasadnienia KonstAp. Słowa te, przytaczane później w „Pandekty” igumena Nikona, weszły do słowiańskich redakcji typikonu jerozolimskiego. Również inne redakcje typikonów odwoływały się do starych apostolskich konstytucji – m.in. typikon jerozolimski w opisie Czterdziestnicy oraz typikon studyjski (SINOD nr 382-905) w opisie postu Wielkiej Soboty⁵⁴.

Skupiając się na najbardziej charakterystycznych elementach nabożeństw cyklu dobowego, możemy zauważyć, iż współczesna praktyka liturgiczna Kościoła prawosławnego jest pod tym względem zgodna z tradycją KonstAp. Nie chodzi tu jedynie o Eucharystię, która na długo przed KonstAp uzyskała swój charakterystyczny przebieg i strukturę modlitwy anaforalnej. Podobieństwo i kontynuację zauważamy również w nabożeństwie wieczornym, gdzie przyjęta i rozwinięta została symbolika światła, widoczna w nieszpórach KonstAp, zachowane zostało błogosławieństwo chlebów, które już dla współczesnych KonstAp stanowiło relikw po agapach. Kontynuacja w rozwoju tradycji liturgicznej zauważalna jest również w nabożeństwie porannym, w jego tematyce oraz doborze psalmów (tzw. psalmu porannego). Dzięki tym i innym, wspomnianym powyżej, elementom praktyki liturgicznej zapisanym w KonstAp, niemożliwym jest twierdzenie o archaicznosci czy zapomnieniu tejsze praktyki. Jej liczne elementy zostały przyjęte i rozwinięte w tradycji liturgicznej Kościoła prawosławnego, gdzie są obecne i zauważalne także współcześnie.

⁵³ O chronologii i datowaniu tego zabytku – zob. V. A. Alymov, dz. cyt., s. 39-40.

⁵⁴ I. Mansvetov, *Cerkovnyj Ustav...*, dz. cyt., s. 8.

Skróty

- cs. – język cerkiewno-słowiański
gr. – język grecki
łac. – język łaciński
KonstAp – Konstytucje Apostolskie
SINOD – Moskiewska Biblioteka Synodalna

SUMMARY

Rev. Marek Ławreszuk

Christian church services in the fourth century on the basis of the “Apostolic Constitutions”

Keywords: Constitutions of the Holy Apostles, Christian Worship, Daily liturgical cycle, Liturgy of the Apostolic Tradition, liturgical calendar, prayers for departed

Aim of this paper is to show development of Christian liturgical tradition in 4th century, on the base of “Constitutions of the Holy Apostles”. On the basis of this manuscript we can observe the development of the liturgical tradition of the Eastern Church. This paper shows all church services described in manuscript, which leads to short analysis of liturgy, evening worship and morning service. Paper also shows liturgical calendar of Church in 4th century which can educate about feasts and specials days in Christian life. This analysis leads to conclusion that liturgical tradition showed in “Constitutions...” was an example of developed liturgical life and even nowadays has serious influence in Orthodox liturgical life.